

Меміш О.М.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ПІВДЕННО-СХІДНА АНАТОЛІЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ КОНТЕКСТІ ТУРЕЧЧИНИ (1990–2000-ТІ РР.)

Стаття присвячена дослідженню особливостей соціально-економічного розвитку Південно-Східної Анатолії у 1990–2000-х рр. у контексті загальнонаціональних процесів модернізації Туреччини. Особливу увагу приділено викликам та можливостям інтеграції регіону в соціально-економічну систему країни. Дослідження спирається на аналіз статистичних даних, звітів урядових структур і матеріалів періодичних видань, що висвітлюють регіональні та національні економічні процеси. Виявлено значну регіональну нерівність, що зберігається попри реалізацію великих інфраструктурних проєктів, а також ризики асиміляції культурної ідентичності через швидкі економічні зміни. Розглянуто ключові аспекти економічної трансформації регіону, вплив проєкту GAP (Проєкт Південно-Східної Анатолії) на сільське господарство, промисловість і зайнятість населення, а також наслідки урбанізації та змін у традиційній структурі суспільства. Визначено, що в період, що досліджується, нагально постала необхідність удосконалення державної політики щодо стимулювання економічного зростання східних регіонів, створення умов для розвитку малого та середнього бізнесу, а також підвищення рівня освіти й зайнятості серед місцевого населення. Доведено, що період від 1990-х до 2000-х рр. у південно-східних районах Туреччини відзначався складними трансформаціями. Отже, проаналізувавши особливості соціально-економічного становища населення південно-східних районів Туреччини у 1990-х та 2000-х рр., можемо аргументовано констатувати, що в 1990-ті рр. Південно-Східна Анатолія переживала складнощі через соціальні та політичні турбуленції. У 2000-х рр. стабілізація умов сприяла зростанню економіки, збільшенню іноземних інвестицій та розвитку промисловості. Якщо у 1990-х рр. для регіону були притаманними високий рівень безробіття внаслідок збройного конфлікту та глибоких економічних проблем, то з реалізацією «Проєкту Південно-Східної Анатолії» у 2000-х рр. з'явилися нові робочі місця, широко впроваджувалися програми для зменшення безробіття; муніципалітети отримали нові можливості для розвитку й залучення громадян до управління.

Ключові слова: Туреччина, Південно-Східна Анатолія, економічна політика, соціально-економічний розвиток, модернізація, інтеграція регіонів.

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток Південно-Східної Анатолії у 1990–2000-х рр. є важливою темою для аналізу, оскільки регіон відіграє значну роль у соціально-економічній структурі Туреччини. Цей період позначений модернізацією, але розрив між розвитком заходом і відсталим сходом, зокрема Південно-Східною Анатолією, залишається значною проблемою, що впливає на єдність і стабільність країни. Дослідження розвитку регіону дозволяє оцінити успіхи державної політики Туреччини, виявити проблеми його інтеграції в національну економіку та визначити перспективи подолання диспропорцій, важливих для сучасних стратегій розвитку в умовах глобалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання політики уряду Туреччини щодо південно-східних провінцій має, безумовно, широко

історіографію, проте лівова частка досліджень спрямована на висвітлення процесів, які стосуються врегулювання «курдського питання». Дослідження соціально-економічного розвитку Південно-Східної Анатолії залишається практично не висвітленим у науковій літературі. Окремі аспекти цієї тематики розглядаються у статтях. Відповідно, нами було опрацьовано ряд науково-публіцистичних турецькомовних та англomовних статей, розміщених на сторінках таких періодичних видань як ««Turkish Probe», «Turkish Daily News» (TDN), «The Guardian», «International Herald Tribune», «Financial Times», в публіцистичному просторі інформаційних агентств (KurdishMedia.com та ін.). Питання соціально-економічного становища населення південно-східних районів Туреччини на рубежі XX–XXI ст. ще не стало предметом наукового

пошуку у вітчизняних студіях, що й зумовило актуальність даного дослідження.

Постановка завдання. Дослідити особливості соціально-економічного розвитку Південно-Східної Анатолії у 1990–2000-х рр. у контексті загальнонаціональних процесів модернізації Туреччини, виявити ключові проблеми та перспективи інтеграції регіону в соціально-економічну систему країни.

Виклад основного матеріалу. Південно-Східна Анатолія із соціально-економічної точки зору є одним з найбільш відсталих регіонів не лише Туреччини, але й усього Близького та Середнього Сходу. Як зазначав у передмові до свого дослідження з економіки «Турецького Курдистану» М. Джафар, Турецький Курдистан є «нерозвиненим районом у нерозвиненому» регіоні («underdevelopment area in underdevelopment») [1, с. 3]. Курдистан історично був внутрішньою колонією економічно слабких країн, які використовували його лише як сировинну базу. Відсутність інвестицій і політична нестабільність через підлегле становище курдів унеможлилювали промисловий розвиток регіону. Курдистан залишався периферією Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії, для яких його індустріалізація мала другорядне значення.

У Південно-Східній Анатолії найбільш родючі землі, розміщені на півдні, південному заході й у центрі регіону, на північ від регіону «Родючого півмісяця». З початку здійснення Проєкту Південно-Східної Анатолії, з середини 1970-х рр., регіон став другим найважливішим у Туреччині центром товарного виробництва пшениці [2, с. 61]. Станом на 1998 р. виробництво пшениці у регіоні Південно-Східної Анатолії становило 12,4% всього виробництва пшениці країни, ячменю – 14,7%. Провінції Газіантеп, Мараш та Мардин також є ключовим регіоном в Туреччині, багатим на оливкові гаї. Сьогодні регіон Південно-Східної Анатолії є лідером країни з вирощування бавовни – на нього припадає майже 50% всього виробництва бавовни в Туреччині, тоді як у 1994 р. цей показник не перевищував чверті, а 1997 р. – третини. Традиційно в регіоні гарними темпами розвивалось виноградарство, вівчарство, масловиробництво, сироваріння (продукція вироблялась не лише на внутрішній, а й на зовнішній ринок) тощо. Регіон з кінця першої треті XX ст. почав більш активно розвиватись технологічно, так як розпочалось поживлене будівництво різнопрофільних промислових підприємств.

На регіони Східної та Південно-Східної Анатолії припадає значно менша частка ВВП Туреччини порівняно з західними областями, а рівень доходів там у кілька разів нижчий. Економічна нерівність, безробіття та наслідки збройних конфліктів стали основними причинами міграції з цих регіонів, зокрема з сільської місцевості до міст, що переважало слабо розвинуту інфраструктуру і спричинило зростання зон бідності [3]. Міграція в Туреччині значною мірою була зумовлена не лише соціально-економічними факторами, але й діями влади, зокрема через конфлікт у Турецькому Курдистані та масштабні гідропроекти. У 1990-х рр. через збройні зіткнення багато курдів переселилися до великих міст, таких як Стамбул, Ізмір та Адана, значно збільшуючи там курдське населення [3]. Стамбул навіть називають «найбільшим курдським містом». Внаслідок внутрішньої міграції окремі регіони, такі як Адана, за прогнозами, можуть стати курдськими в майбутньому.

Турецька влада традиційно пояснює проблеми Південно-Східної та Східної Анатолії соціально-економічними чинниками, регулярно оголошуючи плани розвитку регіону. Після арешту лідера ПРК Абдулли Оджалана прем'єр Бюлент Еджевіт ініціював програму інвестицій вартістю 90 млн. дол. [4; 5], наголошуючи, що економічний розвиток є ключовим фактором безпеки. Основними напрямками стали ремонт доріг та сприяння інвестиціям, незважаючи на нестачу фінансів у регіоні [6].

Турецька влада звинувачувала ПРК у погіршенні економіки курдських регіонів, заявляючи про успіхи в боротьбі з тероризмом. Прем'єр Б. Еджевіт у 1999 р. оголосив програму економічних і соціальних заходів для Східної та Південно-Східної Анатолії, яка включала інвестиції, зниження цін на електроенергію, підтримку малого бізнесу та скасування ПДВ на обладнання. Для координації цих заходів він особисто відвідав регіон разом із міністрами [7]. Турецький прем'єр Еджевіт визнав соціально-економічний розвиток Південно-Східної Анатолії пріоритетом, оголосивши про виділення 40,5 трлн. лір для регіону. Він підкреслив реалістичність економічного пакета, проте бізнес-спільнота регіону скептично оцінила ці заходи, вказуючи на ігнорування місцевих потреб і обмеження прикордонної торгівлі. Попередні урядові програми також критикувалися за невдачі через незавершеність інфраструктурних проєктів і дефіцит енергії [8].

Голова Торговельно-промислової палати Хакярі критикував уряд за нескінченні економічні проєкти без реальних результатів, вказуючи

на необхідність конкретних досягнень [9]. Після захоплення Абдулли Оджалана, яке фактично позначило завершення широкомасштабних воєнних дій у курдському регіоні, місцеві підприємці та мешканці сподівалися на поліпшення соціально-економічного становища, але для реального розвитку регіону необхідні значні інвестиції, що було малоймовірним: витрати на боротьбу з тероризмом значно перевищували інвестиції в регіон, а більшість коштів на війну були неефективно витрачені. Пропагандистські кампанії влади не змінили ситуацію, і навіть військові визнали недостатність економічного підходу. Індекс розвитку людського потенціалу в Південно-Східній Анатолії значно нижчий за загальний по Туреччині, а рівень бідності та безробіття залишається надзвичайно високим.

У матеріалі, підготовленому наближеними до Демократичної партії Курдистану, наголошувалось, що північний Курдистан залишається в занедбаному стані. Попри багаті водні ресурси, третина населення не мала доступу до чистої води, курдські пасовища залишались порожніми, а мільйони курдів були змушені покинути свої домівки [10]. Провінції Курдистану демонструють найнижчі показники людського розвитку в Туреччині. Більшість курдських регіонів перебувають у скрутному становищі, зокрема через брак інвестицій, робочих місць і низький рівень освіти. Навіть у найурбанізованіших курдських провінціях високий рівень розвитку є винятком, а освіта залишається нерівномірно доступною [11].

У Східній і Південно-Східній Анатолії рівень неписьменності сягає 60–65%, а третина шкіл у регіоні закрита. Згідно зі звітом депутата Хусейна Челіка, регіон отримав найменшу користь від реформ із часів заснування Туреччини. Загальноосвітні показники для регіону значно нижчі за середньотурецькі: до вищих навчальних закладів вступає лише 10,95% молоді Східної Анатолії та 3,88% Південно-Східної, тоді як загальнотурецький показник становить 22,87% [12]. Низький рівень освіти частково сприяє збереженню етнічної ідентичності курдів, адже понад половина жінок регіону не володіє турецькою мовою [12]. Турецька влада прагне інтегрувати курдських дівчат до системи освіти, використовуючи це як інструмент асиміляції, що супроводжується руйнуванням традиційних сімейних устоїв.

У 2005 р. газета «The Guardian» із посиланням на дані ЮНІСЕФ повідомила, що половина жінок Туреччини не відвідує школи, а серед курдського населення цей показник ще вищий.

Турецька влада запропонувала фінансову винагороду сім'ям, які відправляють дочок до школи. Міністр освіти Хусейн Челік, сам виходець із провінції Ван, наголосив на необхідності освіти для дівчат як основного права людини та інструменту боротьби з дискримінацією. У 2004 р. витрати на освіту вперше перевищили військові, за 1,5 року до шкіл було залучено 140 тис. дівчаток [13]. Турецька влада також запустила курси турецької мови для курдських дітей у багатьох містах Курдистану, активізуючи процес асиміляції через освіту [14].

Медичне обслуговування у Турецькому Курдистані є найгіршим у країні. За словами депутата Хусейна Челіка, медична сфера у Східній та Південно-Східній Анатолії перебуває в катастрофічному стані: низьке охоплення вакцинацією, висока дитяча смертність, нестача лікарів. Жителі регіону регулярно організовують протести через відсутність медичних послуг [15]. Мовний бар'єр також ускладнює доступ до медицини, оскільки багато лікарів не володіють курдською мовою, що змушує пацієнтів звертатися до лікарень Іракського Курдистану, де послуги дешевші і доступніші [15; 16].

Голови торгово-промислових палат регіонів Турецького Курдистану вбачали вирішення економічних проблем через активність місцевих громад і розвиток інфраструктури. Голова Торговельно-промислової палати Адиямана (ATSO) Зафер Ерсой (Zafer Arsoy) зазначав, що загроза тероризму раніше стримувала інвестиції, але тепер немає виправдань. Голова Торговельно-промислової палати однієї з найбагатших провінцій етногеографічного Турецького Курдистану – Караманмараша (KATSO) Мехмет Балдук (Mehmet Balduk) вважав, що мешканці регіону мають самостійно вирішувати свої проблеми, а Голова Торговельно-промислової палати Ерзінджана Музаффер Сакир (Muzaffer Sakir) вбачав корені терору у відсталості регіону. Місцеві підприємці пропонували низку заходів: скасування режиму надзвичайного стану, розвиток прикордонної торгівлі, розмінування земель, створення стратегічного дослідницького центру для Південного Сходу та будівництво автомагістралі Диярбакир – Трабзон. Вони також закликали оголосити регіон зоною економічного лиха, сприяти поверненню в села та вирішити питання зайнятості. Мер Диярбакира наголошував на необхідності підтримки міграційного центру, вирішення інфраструктурних проблем і боротьби з безробіттям, адже місто перетворилося на «мега-село» [17].

Кожен турецький уряд пропонував проекти розвитку Південно-Східної та Східної Анатолії. У 1997 р. прем'єр Неджметтін Ербакан ініціював економічний план для регіону [17]. Згодом новий прем'єр Месут Йилмаз представив програму реформ, спрямованих на вирішення соціально-економічних проблем через інвестиції, земельні реформи та розвиток сільського господарства [18]. В 1997 р. незалежний депутат Бюлент Танла запропонував створення Організації розвитку Сходу та Південно-Сходу Анатолії, яка б координувала регіональний розвиток, передбачала створення вільних економічних зон і звільнення регіону від податків на 10 років. Проте ці ініціативи залишилися нереалізованими. Також Турецький союз торгових палат і бірж підготував «Програму стратегічного розвитку» для створення експорто-орієнтованих виробництв, із планом заснування Банку розвитку та запобігання міграції населення. Програма охоплювала Адіяман, Урфу, Диярбакир і передбачала розширення на інші провінції.

У серпні 1998 р. розпочалася підготовка Проєкту Сходу Анатолії, що охоплював провінції Східної Анатолії та частково Чорноморського регіону. Кавказький університет, університети в Ерзурумі та Вані почали працювати над проєктом, бюджет якого становив 1,5 трлн. лір. У 2001 р. президент Ахмет Недждет Сезер заявив, що після вирішення проблеми тероризму пріоритетом держави стане економічне відродження регіону [19].

Прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Тайїп Ердоган у 2003 р. пообіцяв зменшити розрив між «заходом і сходом Туреччини». Його обрання депутатом від Сірта частково базувалося на економічних обіцянках, що нагадувало підтримку Малатії Тургуттом Озалам. Ердоган також оголосив, що уряд створить стимули для інвестицій у регіони з низьким ВВП, але реалізація цих планів викликала сумніви [20].

Протягом десятиліть турецькі уряди декларували наміри подолати соціально-економічну нерівність між західними та східними регіонами країни; програми урядів рясніли обіцянками децентралізації виробництва, розвитку інфраструктури, створення пільг для інвесторів у східних регіонах, однак ці заходи часто залишалися нереалізованими.

Що стосується промисловості Курдистану, то вона розвинена нерівномірно. Центральні гірські області, як на південному сході Турецького Курдистану, так і на півночі Іракського та Іранського Курдистану, є найменш розвиненими. Більш розвинені промислові зони знаходяться на периферії

і прикордонних районах, де більшість населення не є курдами, наприклад, в Ерзурумі, Газіантепі, Мараші та інших містах. Промислові центри в Курдистані, як у Елязизі та Диярбакирі, спеціалізуються на видобутку та первинній переробці сировини, зокрема на цукровому буряку та бавовні. У Іракському Курдистані основна промисловість пов'язана з переробкою вуглеводневої сировини. Курдистан має три основні економічні підрайони: сільськогосподарські у Північному та Південно-Східному Турецькому Курдистані та вівчарський Хакярський підрайон. Північно-східний регіон спеціалізується на скотарстві, особливо на молочному виробництві, на вирощуванні картоплі і зерновому господарстві.

У Турецькому Курдистані створено кілька «Вільних зон» (ВЗ), які сприяють економічному розвитку регіону. У Мардині ВЗ почала діяти в 1995 р. Її вигідне розташування поблизу основних транспортних шляхів сприяло торгівлі. Газіантепська ВЗ, створена у 1998 р., спеціалізується на експорті місцевої продукції. ВЗ Туреччини звільнені від податків, що стимулює залучення інвестицій. У 2003 р. загальний обсяг торгівлі ВЗ у країні сягнув 16,6 млрд. дол., однак частка курдських провінцій залишалася незначною. Найбільше зростання торгівлі спостерігалось в Газіантепі, де обсяги за 1999–2003 рр. зросли майже в 240 разів. Мардинська ВЗ займала 11% торгівлі, а Ерзурумсько-Східноанатолійська – менш ніж 0,001% [21]. На заході регіону стрімко розвивається Караманмараш, де текстильна промисловість забезпечує значну частку зовнішньої торгівлі. Тут також діє єдиний у Курдистані сталеливарний завод.

Швидкий розвиток Газіантепа і Караманмараша, де курди становлять меншість, посилив соціально-економічні відмінності між курдськими регіонами, підвищуючи ризик декурдизації та асиміляції. Промислова відсталість сприяла збереженню традиційних структур курдського суспільства, які захищали від асиміляції. Однак реалізація Проєкту Південно-Східної Анатолії, розвиток сільського господарства, зростання легкої промисловості та ліквідація сіл руйнують ці традиційні механізми самозбереження.

Обсяг експорту з Південно-Східної Анатолії складає лише 2% від загального експорту Туреччини, що є низьким показником, враховуючи розміри регіону та декларовані цілі розвитку. Протягом 1990-х та 2000-х рр. обсяг експорту коливався від 405 млн. дол. в у 1996 р. до 640 млн. дол. у 2001 р., але після цього спостерігався спад [22]. Більше 80% експорту при-

падає на Газіантеп, а основні ринки – Близький Схід та ЄС. Важливими товарами експорту є текстиль (близько 60%) та зерно (15%), а також сільськогосподарська продукція, зокрема абрикоси з Малатії, які складають 10–15% світового виробництва [23]. Південно-Східна Анатолія має великий потенціал для зростання експортних обсягів, зокрема завдяки розвитку текстильної галузі та сільськогосподарських продуктів. Експорт текстильної продукції з Південно-Східної Анатолії домінує серед інших галузей, зокрема, близько половини експорту становлять килими. Основними ринками є Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, країни Європи, Близького Сходу, США та Росія. Турецька влада також розглядає регіон як потенційну «житницю» для Близького і Середнього Сходу. Міністр Південно-Східної Анатолії Саліх Йілдірим заявив, що Туреччина здатна прокормити 650 млн. осіб, а регіон має

вирішальне значення для розвитку сільськогосподарського та харчового секторів [24].

Висновки. Проаналізувавши особливості соціально-економічного становища населення південно-східних районів Туреччини у 1990-х та 2000-х рр., можемо аргументовано констатувати, що в 1990-ті рр. Південно-Східна Анатолія переживала складнощі через соціальні та політичні турбуленції. У 2000-х рр. стабілізація умов сприяла зростанню економіки, збільшенню іноземних інвестицій та розвитку промисловості. Якщо у 1990-х рр. для регіону були притаманними високий рівень безробіття внаслідок збройного конфлікту та глибоких економічних проблем, то з реалізацією «Проекту Південно-Східної Анатолії» у 2000-х рр. з'явилися нові робочі місця, широко впроваджувалися програми для зменшення безробіття; муніципалітети отримали нові можливості для розвитку й залучення громадян до управління.

Список літератури:

1. Majeed R. Jafar. Under-underdevelopment. A regional case study of the Kurdish area in Turkey. Helsinki, 1976. 153 p.
2. Моисеев П.П. Аграрный строй современной Турции. Москва: Наука, 1970, 310 с.
3. Sonmez M. The story of Eastern and Southeastern Turkey. *Turkish Probe*, Issue 443, 15 July 2001.
4. Turkey plans development for battered Kurdish area. *International Herald Tribune*, 02.03.99.
5. Leyla Boulton. Kurds sceptical of investment pledge. Ankara is convinced that promises to boost economic development in the south-east will counter disaffection. *Financial Times*, 24.02.1999.
6. Ecevit launches investment campaign in Southeast. *TDN*. 20 February 1999.
7. Ecevit in Diyarbakir to meet with Emergency rule Region governors. *TDN*. 8 March 1999.
8. Ecevit hopeful for results of Southeast economic package. *TDN*. 9 March 1999.
9. New economic measures get both thumbs up and down. *TDN*. 3 March 1999.
10. Jiyani bakurê Kurdistanê nine. *KK-Nûçe*, 03.12.2004.
11. Post-PKK period fires excitement in business circles. *Turkish Probe*, issue 319, 21 February 1999.
12. Report: education in the East and Southeast falls for short. *TDN*, 26.06.2000.
13. Helena Smith in Ankara. Turkey pays families to get girls into the classroom. *The Guardian*, 22.02.2005.
14. Tirk programa asimlasyonê li Kurdistanê bi lez dixin. *KK-Nûçe*, 27.04.2005.
15. Mert Gozde. Go to Iran to have your teeth pulled. *TDN*, 24 August 2000.
16. Saadet Oruc. Health services improve in N. Iraq. *TDN*, 13 August 1998.
17. Erbakan continues seeking support for economic package to Southeast. *TDN*, 11 April 1997.
18. PM Yilmaz reads government program in Parliament. *TDN*, 8 July 1997.
19. Kemal Ilter. Sezer's first visit to East as president. *TDN*, 31 May 2001.
20. Turkish PM repeats age old promises. *KurdishMedia.com*, 12.05.2003.
21. East Anatolia Free Trade region picks up. *TDN*, 11 June 2001.
22. Southeastern Anatolia Project. Latest state. 2001. С. 16. URL: www.gap.gov.tr (дата звернення – 14.01.2025).
23. Turkey hopes to improve trade relations with neighbors. *TDN*, 21 February 2000.
24. DUSIAD says US statements and attitudes have affected South-east. *Anadolu Agency: News in English*, 21.09.2001.

Memish O.M. SOUTH-EASTERN ANATOLIA IN THE SOCIAL AND ECONOMIC CONTEXT OF TURKEY (1990s–2000s)

The article is devoted to the study of the peculiarities of socio-economic development of South-Eastern Anatolia in the 1990s and 2000s in the context of the national processes of modernization of Turkey. Particular attention is paid to the challenges and opportunities for integrating the region into the country's socio-economic system. The study is based on the analysis of statistical data, government reports and materials from periodicals covering regional and national economic processes. The study reveals significant regional inequalities that persist despite the implementation of large infrastructure projects, as well as the risks of assimilation of cultural identity due to rapid economic changes. The key aspects of the economic transformation of the region, the impact of the GAP (Southeast Anatolia Project) on agriculture, industry, and employment, as well as the effects of urbanization and changes in the traditional structure of society are considered. It is determined that during the period under study, there is an urgent need to improve public policy to stimulate economic growth in the eastern regions, create conditions for the development of small and medium-sized businesses, and increase the level of education and employment among the local population. It has been proved that the period from the 1990s to the 2000s in the south-eastern regions of Turkey was marked by complex transformations. Thus, having analyzed the peculiarities of the socio-economic situation of the population of the southeastern regions of Turkey in the 1990s and 2000s, we can reasonably state that in the 1990s, Southeastern Anatolia experienced difficulties due to social and political turbulence. In the 2000s, the stabilization of conditions contributed to economic growth, increased foreign investment, and industrial development. While in the 1990s the region was characterized by high unemployment due to the armed conflict and deep economic problems, with the implementation of the Southeast Anatolia Project in the 2000s, new jobs were created, programs to reduce unemployment were widely implemented, and municipalities gained new opportunities for development and citizen engagement in governance.

Key words: Turkey, Southeastern Anatolia, economic policy, socio-economic development, modernization, regional integration.